

TÜRKİSTAN'IN KEŞFİ: RUS İŞGALİ SONRASI TÜRKİSTAN'DA TARİH VE ARKEOLOJİ

Fatih ÜNAL*
Mesut KARAKULAK**

ÖZ

Rusya'nın Türkistan'ı işgalinin hemen ardından bölgede başlattığı tarihî ve arkeolojik faaliyetler hem disiplinler çeşitliliği hem de modern bilim anlayışıyla yürütülmeleri açısından dikkat çekici bir başlangıç evresini temsil eder. 1895-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii) bünyesinde özellikle V.V. Barthold ve N.P. Ostroumov gibi önde gelen doğubilimcilerle birlikte arkeologlar, tarihçiler, etnograflar ve coğrafyacılar da yer almıştır. Bu çalışmalar, Türkistan'ın tarihsel-toplumsal yapısına dair ilk sistematik ve kurumsal çabalar olmaları itibarıyla önem taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında dahi kesintiye uğramadan sürdürülen araştırma faaliyetleri, 1917 Bolşevik Devrimi ile sona ermiş; ancak geride zengin bir yazılı ve görsel miras bırakmıştır. Sovyet ve sonrasındaki dönemlerde bu çalışmalar, Türkistan araştırmalarına metodolojik bir temel ve referans noktası sunmuş; kimi yüzeysel niteliklerine rağmen pek çok bulgu ve yayın, günümüzde de temel kaynak vasfını korumuştur. Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti'nin yapısı ve faaliyetlerine dair ilk kapsamlı inceleme Sovyetler döneminde Boris Vladimiroviç Lunin tarafından gerçekleştirilmiş olup, bu çalışmada Lunin'in değerlendirmelerinden hareketle Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki tarih ve arkeoloji odaklı entelektüel müdahalesine genel bir bakış sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti, Taşkent, Ostroumov, Barthold, B.V. Lunin.*

THE EXPLORATION OF TURKESTAN: HISTORY AND ARCHAEOLOGY IN TURKESTAN AFTER THE RUSSIAN OCCUPATION

ABSTRACT

The historical and archaeological activities initiated by Russia in Turkestan immediately following its occupation represent a noteworthy formative phase, both in terms of disciplinary diversity and the application of a modern scientific approach. Between 1895 and 1917, the Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii) hosted prominent Orientalists such as V.V. Barthold and N.P. Ostroumov, alongside archaeologists, historians, ethnographers, and geographers. These studies are significant as they constitute the first systematic and institutional attempts to examine the historical and social structure of Central Asia. Even during the years of the First World War, these research activities continued without interruption but came to an end with the Bolshevik Revolution of 1917. Nonetheless, they left behind a rich legacy of written and visual material. In both the Soviet and post-Soviet periods, these early efforts provided a methodological foundation and point of reference for Turkestan studies. Despite the occasionally superficial nature of certain findings and interpretations, many of the works produced during this era have retained their value as primary sources. The first comprehensive study on the structure and activities of the Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts was conducted during the Soviet period by Boris Vladimirovich Lunin. Drawing on Lunin's evaluations, the present study offers a general overview of the intellectual engagement of Tsarist Russia with the fields of history and archaeology in Turkestan.

Keywords: *Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts, Tashkent, Ostroumov, Barthold, B.V. Lunin.*

Gönderilme Tarihi: 08.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Prof.Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatih2unalan@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9433-608X,

** Doç.Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mesut.karakulak@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0142-9170

Giriş

Türkistan hanlıklarının (Taşkent, Hive, Buhara, Hokand) Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmesinin hemen ardından, Türkistan Genel Valisi Konstantin Petroviç Kaufman'ın öncülüğünde Taşkent merkezli çok sayıda cemiyet ve dernek teşkil edilmiştir. Bu bağlamda, 1867 yılında Türkistan Askerî Topografya Cemiyeti kurulmuş; aynı yıl bu cemiyete bağlı olarak Taşkent Meteoroloji İstasyonu faaliyete geçmiştir. Bölgenin idarî, toplumsal, demografik, ekonomik, sağlık ve eğitim yapısını tespit ve planlamak amacıyla Taşkent İstatistik Komitesi teşkil edilmiştir. 1869 yılında, bölgenin tarihi, coğrafyası, etnografyası, ticareti ve yer altı kaynaklarına ilişkin bilgi ve belge toplayan Türkistan İlmi Cemiyeti kurulmuş; 1870'te ise Petersburg Üniversitesi Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Cemiyeti'nin Taşkent Şubesi faaliyete başlamıştır. Aynı şekilde, 1869'da Taşkent Kimya Laboratuvarı; 1885'te temelleri atılan Taşkent Türkistan Ziraat Cemiyeti ve bu tarihlerde Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde sağlık alanında faaliyet gösterecek Tıp cemiyetleri kurulmuştur (Kishimian, 2000, s. 172-181). Askerî, siyasî ve ekonomik yönleriyle öne çıkan bu kurumlar, yürüttükleri araştırmalar aracılığıyla yeni işgal edilen toprakların potansiyelini İmparatorluk Rusyası'nın hizmetine sunmuş; aynı zamanda bu bölgelerin idarî ve iktisadî geleceğinin şekillendirilmesine katkı sağlamışlardır.

19. yüzyılın ortalarına doğru, çok sayıda seyyah, bilim insanı ve gözlemci Türkistan'a sıkça seyahat etmiş; tarihi şehirler, kaleler, kurganlar, mezarlıklar, kervansaraylar, taş köprüler, anıtlar ile yazılı ve görsel materyaller üzerine incelemelerde bulunarak gözlemlerini raporlamış, bu çerçevede çeşitli yayınlar ortaya koymuşlardır. Türkistan'ın tarihi-kültürel zenginliği Rusya'da ve Batı dünyasında bir dereceye kadar artık biliniyordu. Ancak bu bilgi birikimi henüz tarihsel ve arkeolojik çerçevede Türkistan'ın derin geçmişini anlamak ve yorumlamak için yeterli değildi.

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasından sonra bilhassa Genel Vali Kaufman'ın özel gayret ve inisiyatifiyle faaliyetler yeni bir boyut kazandı. Rusların işgal gerekçelerinde kullandıkları en önemli argüman, geri kalmış, barbar, vahşi Türkistan topraklarına ve halklarına medeniyet götürmektir. “Medeniyet misyonu” olarak formüle edilen Türkistan işgalinin haklı, meşru gerekçelerini Kaufman hem Rus kamuoyuna hem de Batı dünyasına duyurmak için bilim, kültür ve sanat çevrelerini harekete geçirdi. Kaufman en önemli araç olarak tarih, arkeoloji, sanat tarihi, etnografya gibi bilim dallarını ve bilim çevrelerini kullanarak “muhteşem geçmişe sahip, ancak çökmüş, harap olmuş bir medeniyetin” Rusların elinde yeniden dirilişini tüm dünyaya duyurmak istiyordu. Bunun için en etkili ikna araçları hazırlandı. Bunlardan birisi valiliğin resmî gazetesi ve etkili bir propaganda aracı olarak 1870'te yayınlanmaya başlayan *Turkestan-skie Vedomosti*¹ gazetesi, diğeri ise 1872'de yayınlanmaya başlayan *Russkiy Turkestanskiy Sbornik*² idi. Türkistan işgalini resim ve fotoğraflarla batı dünyasına olumlu yansıtma düşüncesi ve gayretiyle hazırlanan *Türkistan Albümü* de bu manada önemli bir ikna vasıtası olarak kullanıldı.

¹ Bu dergi hakkında bkz., (Derviş, 2020, s. 359-379).

² Bu dergi hakkında bkz., (Gökalp, Emiroğlu, 2018, s. 69-86).

Vasili Vasilyeviç Vereşçagin³ ve Nikolay Nikolayeviç Karazin'in⁴ tabloları hem Rusya'da hem de Batı kamuoyunda Türkistan işgallerini meşrulaştırma propagandasının en güçlü silahları oldu. (Karataş, 2023, s. 602; Kerimov 2023a, s. 50-54); (Kerimov 2022, s.18-23)

Cemiyetin kuruluşu öncesinde birtakım faaliyetler başlamış ve belli bir düzeye ulaşmıştı. Türkistan tarihi araştırmalarında önemli bir isim olan A. L. Kun Rus bilim çevresi için materyaller ve koleksiyonlar toplamak üzere Türkistan'a gönderilmiştir. Kun, 1868'de Türkistan'a geldi ve 80'li yılların başına kadar bölgede kaldı. Yerel eski eserlerle ilgili çok sayıda raporu akademik çevreler ve kamuoyunda büyük bir ilgi uyandırdı. 1871'de Petersburg'a on beş sandık dolusu arkeolojik buluntu gönderdi. Çalışmalarında Keş vilayetinin baş şehri Şehrisebz'in bazı tarihi konularına değindi ve mîmârî anıtlarının kısa tasvirini yapan ilk kişilerden biri oldu. (Lunin, 1958, s. 25). Kun'un özel bir başarısı da bilim camiası nezdinde meşhur ve bölgenin eski eserlerinin fotoğrafları ile Semerkant anıtlarının planlarını içeren *Türkistan Albümü* derlemesindeki katkılarıdır. Türkistan'ı arkeolojik, tarihî, etnografik ve endüstriyel açıdan yansıtan bin iki yüzden fazla fotoğraf içeren bu albümde yer alan anıtların büyük bölümü ya günümüze ulaşmamış ya da özgün biçimini kaybetmiştir. Bu nedenle söz konusu albüm, özgün içerik ve görsel belge niteliğiyle son derece değerli bir kaynak işlevi görmektedir. Yine Türkistan'ın tarihi eserleriyle ilgili en dikkat çekici eserlerden biri olup Rus bibliyograf V. İ. Mejov'un büyük gayretleriyle derlenen ve 1867-1887 yılları arasında neşredilen *Turkestanskiy Sbornik* (Türkistan Külli-yatı) işgal sonrası Türkistan'a dair en önemli yapıtlardan biri olmuştur. (Lunin, 1958, s. 25-27). Rus bilim adamlarının Türkistan'da ilk arkeolojik çalışmalarında aynı zamanda Rus Arkeoloji Cemiyeti üyesi olan meşhur doğu bilimci P. İ. Lerh'in ismi özellikle öne çıkmıştır. 1867 yılından başlayarak Aşağı Sırderya vadisinde tarihi kentlerin kalıntıları üzerinde araştırmalar yapmıştır. Özellikle Lerh, epigrafik materyallere yoğunlaşmıştır. Araştırmalarının sonuçları 1870'te yayınlanmıştır. Lerh 1873'te Hive seferine katılan Rus subaylar için Türkistan'ın özelliklerine odaklanan bilhassa Hive vahasının her bakımdan tanımlanmasına dikkat çeken bir kılavuz da hazırlamıştır. (Bartold, 2004, s. 354-351).

Petersburg Üniversitesi hocalarından A. K. Kazembek, genç doğubilimcileri epigrafik ve nümizmatik materyaller derlemeleri amacıyla Türkistan'a yönlendirmiştir. Bu doğrultuda Aleksey Pavloviç Fedçenko ve Olga Aleksandrovna Fedçenko, coğrafya, zooloji ve botanik gibi alanlarda araştırmalar gerçekleştirmiş; seyahatleri sırasında antropoloji, etnografya ve eski eserlere ilişkin çizim ve resimler üreterek Türkistan araştırmaları literatüründe kalıcı izler bırakmışlardır. (Lunin, 1958, s. 25-27) 1880'li yıllarda A. V. Komarov, eski Merv yerleşiminde ilk kez küçük çaplı bir keşif kazısı gerçekleştirmiş ve şehrin en dikkat çekici, aynı zamanda en eski bölümü

³ Bölgenin tarihini kayda almak ve işgal sürecini belgelemek amacıyla Rus ordusuna resmî görevle eşlik eden ressam Vasili V. Vereşçagin, Türkistan'ın kültürel ve tarihsel mirasını hem Rusya'ya hem de Batı dünyasına tanıtmada önemli bir rol oynamıştır. Gerçekçi üslubuyla tanınan ve takdir edilen Vereşçagin, tanık olduğu toplumsal olayları ve gündelik yaşama dair kesitleri çok yönlü bir perspektifle eserlerine yansıtarak uluslararası düzeyde ün kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., (Kök, 2022, s. 263-294).

⁴ Nikolay Nikolayeviç Karazin, 19. yüzyılın önde gelen Rus ressam ve yazarlarından biri olarak, özellikle Türkistan kültürünü tanıtmaya yönelik eserleriyle dikkat çekmektedir. Askerî görevleri sırasında bölgenin halkını, gündelik yaşamını ve savaşlarını yakından gözlemleme fırsatı bulan Karazin, edindiği izlenimleri hem yazılarına hem de resimlerine ustalıkla yansıtmıştır. Özellikle Türkistan'ın işgali ve Rus ordusunun zaferlerini konu alan çalışmalarıyla tanınan sanatçının resimleri, Tretyakov Galerisi ve Rus Devlet Müzesi gibi saygın müzelerde sergilenmektedir. Edebi eserleri ise Türkistan'ın zengin kültürel mirasını Batı dünyasına tanıtmaya bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bkz., (Koroviçenko, 1913, s. 375-376).

olarak bilinen Erk-Kala (Erki-Tepe) üzerinde yoğunlaşmıştır. 1868 yılında Zerefşan Vadisi boyunca gerçekleştirdiği seyahatinde özellikle Semerkant'taki mimari eserlere özel ilgi gösteren Radlov, 1869'da Cungar bozkırlarında ve Yedisu (Semireçi) bölgesinde araştırma gezilerine katılmış; Komarov'la yaklaşık aynı tarihlerde yeniden Türkistan'a seyahat etmiştir. 1874 yılında Borzenkov, 1883'te ise V. V. Krestovski tarafından Semerkant'taki antik kent Afrasyab'ta kazı faaliyetlerine girilmiş, ancak bu çalışmalar İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu tarafından durdurulmuştur. Afrasyab'ın alanında uzman bir arkeoloğun rehberliğinde kazılması gerektiğini savunan doğubilimci İ. P. Minayev, bu konuda ısrarlı olmuştur. Petersburg Üniversitesi'nden doğubilimci N. İ. Veselovski, Türkistan'ın eski eserlerinin araştırılması tarihine önemli katkılar sunmuştur. 1884 yılında, İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu adına, Afrasyab ve çevresindeki diğer tarihî alanlarda sistematik kazılar yapmak ve genel olarak Türkistan'ı arkeolojik bağlamda incelemek amacıyla bilimsel bir keşif gezisi düzenlemiştir⁵. Bu çerçevede Afrasyab'ta, Sırderya ve Fergana bölgelerinde, Zerefşan havzasında arkeolojik gözlemler gerçekleştirmiştir. Türkistan'daki antik kent kalıntılarının ilk ayrıntılı topografik planlarının oluşturulması, Veselovski'nin öncülüğünde gerçekleşmiştir. 1885 yılında, Semerkant'ın Orta Çağ'daki şehristan kısmının planı çıkarılmış; 1895-1896 ve 1898-1899 yılları arasında Veselovski başkanlığında mimar ve ressamlardan oluşan bir heyet, Semerkant'ın mimari eserlerini, şehir surlarını, türbelerini ve üzerlerindeki kitabeleri belgeleyen keşif gezilerine çıkmıştır. Öte yandan V. A. Jukovski, yazılı kaynakları incelemiş ve sahada yürüttüğü çalışmalarla eski Merv harabeleri —Sultan Kale, Abdullah Han Kale, Bayram Ali ve Gavur Kale— üzerine önemli araştırmalar gerçekleştirmiştir (Lunin, 1958, s. 30-33)

Türkistan'ın tarihi eserleri ve anıtlarının bilim çevrelerinde ve kamuoyunda geniş anlamda tanınmasında Rus ressamları zikretmek gerekir. Bunların başında Vereşçagin ve Karazin gelir. 1867-1870 yılları arasında V. V. Vereşçagin birkaç kez Türkistan'da bulunmuş, *Semerkant'da Registan Meydanında Şirdar Medresesi* (1869-1870-yağlıboya), *Timurlenk'in Kapıları*, *Cami Kapılarında*, *Semerkant Şâh-ı Zinde Türbeleri Grubu* gibi tabloları dünyada şöhret kazanmıştır. Vereşçagin bu seyahatlerinde Türkistan arkeolojisiyle de özel ilgilendi ve bazı küçük arkeolojik kazılara katılarak eski eserlerden oluşan kıymetli bir koleksiyon oluşturdu. Taşkent yolunda Djankent (Yengikent) harabelerini ziyaret ederek bir süre önce P. İ. Lerh tarafından burada başlatılmış olan kazıları sürdürmeye çalıştı. Kazılarda insan ve hayvan kalıntıları, çanak çömlek parçaları, pişmiş topraktan eşyalar, kabartma yazıt parçaları ortaya çıkardı. Türkistan'da elde edilen arkeolojik buluntuları Vereşçagin 1869'da Petersburg'da açılan Türkistan Eserleri Sergisi'nde teşhir etti. Rus işgal birliklerinin Türkistan'daki seferlerinin görgü tanığı olan ve bir dönem Türkistan bölgesindeki birliklerde görev yapmış olan ünlü ressam ve yazar N. N. Karazin (1842-1908) de tarihi ve kültürel nesnelerden oluşan bir koleksiyona sahipti. Karazin'in Türkistan'ın antik dönemine ait bir dizi anıt eskizleri biliniyor. Bazı anıtların ve genel çevrenin kayıp ayrıntılarını ortaya çıkaran bu eskizler, arkeologlar ve sanat tarihçileri için bir tür kaynak ve el kitabı hüviyetindedir. Sipariş üzerine yaptığı *Hive Seferi*, *Göktepe Taarruzu* gibi tabloları oldukça meşhurdur. Karazin ayrıca her türlü otantik eşyadan ve eski silahlardan oluşan geniş bir kişisel koleksiyon toplamış, ancak bu koleksiyon, sahibinin ölümünden kısa bir süre önce açık artırımla satılmıştır. (Lunin, 1958, s. 34-36)

⁵ Veselovsky'nin Türkistan bölgesindeki kurganların tespitine yönelik yürüttüğü çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz., (Veselovsky, 1887, s.221-227)

Semerkant'ı ve diğer anıtları tasvir eden bir dizi çizim D. L. İvanov tarafından da yapılmıştır. İvanov Moskova Üniversitesi'nde öğrenciyken 1865 yılında tutuklanmış, daha sonra askere alınmış ve Türkistan bölgesinde görev yapan taburlardan birine tayin edilmiştir. Türkistan'ın tabiatı, kültürü ve yaşamına olan merakı dolayısıyla bu sıralarda Türkistan'a seyahat eden ressam O. A. Fedçenko ile yolları kesişmiştir. Yine 1860-1887 yıllarında Türkistan'da bulunarak Taşkent'te birçok binanın mimarlığını üstlenen askeri mühendis D. K. Zatsepin'in suluboya resimleri de zikredilmelidir. Ressam L. E. Dmitriev-Kavkazski ise 1887-1888 yıllarında Türkistan'da bulunmuş, 1894 yılında maddi kültür anıtlarının eskizleri de dahil olmak üzere çok sayıda çizim içeren seyahat notları yayınlamıştır. 1873 Hive seferine katılanlar Türkistan'da çeşitli kültürel ve sanatsal nadir eserler toplamışlardır. Örneğin Yüzbaşı D. M. Rezvoy Köhne Ürgenç'te antik parça örnekleri toplamış ve gezi rotaları boyunca karşılaşılan antik harabeler, ev eşyaları vb. bulgulardan oluşan bir dizi eskiz yapmıştır. 1873-1875 yıllarında Hive ve Hokand seferlerine katılan subaylar tarafından da kayıp anıtlar ya da detayları hakkında veri sunan karakalem çizimler bırakılmıştır. Bu arada Sanat Akademisi adına Türkistan'a seyahat eden ressam N. N. Şerbina-Kramarenko'yu da zikretmek gerekir. 1895-96'da Semerkant'da Bibi Hanım Camisi'nde incelemeler ve kazılar yapmıştır. Buhara'da, Tirmiz'de, Semerkant'ta araştırmalar yaparak zengin bir koleksiyon oluşturmuş, 1897'de Semerkant'ta Şâh-ı Zinde'de incelemelerde bulunan Kramarenko Uz Kent/Özkent anıtlarının ayrıntılı tasvirlerini yapmıştır. 1897'de ise Vereşçagin tarafından Şehrisebz'in tarihi-mîmârî anıtlarının eskizleri çizilmiştir. (Lunin, 1958, 36-38).

Sikke koleksiyonerleri arasında, Semerkant ve Fergana vadisinin yerleşim noktalarında sikke toplayan Abramov ve Golovaçev'in isimleri zikredilebilir. Yine Kulca bölgesinde G. A. Kolpakovskiy tarafından kült objeler ile General A. S. Galkin tarafından altın ve gümüş sikkeler toplanmıştır. General A. V. Komarov tarafından toplanan 687 sikkeden oluşan arkeolojik-nümizmatik koleksiyon bu türde kıymetli bir hazinedir. Ayrıca Taşkent askeri orkestra şefi A. F. Eyhgorn tarafından eski ve yeni Türkistan müzik enstrümanlarından oluşan kapsamlı bir koleksiyon derlenmiştir. Hokand'ta Barthold'un öğrencilerinden M. F. Gavrilov'a ait el yazmalar ve arkeolojik objelerden oluşan bir koleksiyon daha bulunuyordu. Fergana oblast idaresinde çevirmen Yu. K. Kazbekov Doğu el yazmaları koleksiyonu derlemesiyle meşguldü. Semerkant'ta bir başka büyük eser koleksiyonu da sanatçı M. V. Stolyarov'a aittir. Stolyarov koleksiyonundaki eserlerden bazılarını Avrupa ve ABD'deki yabancı müzelere de satmaktaydı. En büyük eski eser koleksiyoneri ise V. L. Vyatkin idi⁶. P. A. Komarov Türkistan etnografyasına ait objelerden müteşekkil bir koleksiyon oluşturmuş, İ. A. Kastane ise Taşkent'te büyük bir kişisel koleksiyona sahip olmuştur. Türkistan şehirlerinde arkeologların, araştırmacıların, koleksiyonerlerin topladığı tarihi eserler Rusya'daki müzelere ya da Türkistan'da kurulan müzelere hibe edilmiş, bir kısmı ise Batı ülkelerine satılmıştır.

Bu dönemde Türkistan'da üst tabakadan yerel şahsiyetler arasında da eski eser koleksiyonerleri ortaya çıktı. Semerkant'ta ipek üretimiyle meşgul fabrikatör Mirza Buharin, Mirza Abdullin arkeolojik ve nümizmatik koleksiyonlara sahipti. Bunların koleksiyonlarındaki eserlerin bir kısmı bilahare Ermitaj'da yerini aldı. İyi bir hattat olan Mirza Barat Mulla Kasimov (Semerkant) Semerkant tarihi eserleri üzerinde yer alan yazıtların bir albümünü hazırladı. Çizim koleksiyonunu 1886'da Taşkent'teki Türkistan El Sanatları Sergisi'nde teşhir etti ve bunun için

⁶ Ünlü şarkiyatçı ve tarihçi V. L. Vyatkin'in, Türkistan üzerine gerçekleştirilen çalışmaları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdiği ve ayrıntılı bir şekilde raporladığı çalışması için bkz, (Vyatkin 1906).

kendisine ödöl verildi. Mahalli şahsiyetlerden eski eser meraklısı olup arkeolojik eser koleksiyonu bulunan başka bir kişi de Hafız (Gafiz)'dır. Ölümünden sonra varisleri bu koleksiyonu başka bir koleksiyoner olan L. S. Barşevski'ye satmıştır. Onun çabalarıyla bu koleksiyon Doğu Buhara ve özellikle de Afrasyab buluntularıyla daha da zenginleştirilmiştir. Bu koleksiyonun sadece küçük bir kısmı Moskovalı bir tüccar tarafından satın alınarak Semerkant'ta açılması düşünülen müze için ayrılırken büyük kısmı Fransa'ya satıldı. Gayretli bir eski eser koleksiyoneri olarak Taşkentli bir tüccar olan Akram Askarov'u (Akram Palvan) da zikretmek gerekir. Veselovski'nin Türkistan'da yaptığı çalışmalara katılmış, eski sikkeler konusunda uzmanlaşmış, ölümünden sonra koleksiyonu parçalar halinde satılmıştır. (Lunin, 1958, s. 40-41)

Türkistan maddi kültür tarihine ilişkin bilgi birikimi ve alandaki çalışmaların gelişim seyri cemiyetin kuruluşu ve faaliyetlerinin başlamasına kadar genel hatlarıyla böyleydi. Bu dönem deyim yerindeyse, bölgenin ilk arkeolojik çalışma dönemiydi ve 19. yüzyılın doksanlı yıllarının ortalarına kadar süren bir dönemdi. Petersburg, Moskova ve diğer bilim merkezlerinden gelen bilim uzmanları tarafından, diğer yandan da yerel tarihçiler, eski eser meraklıları ve koleksiyonerlerin çabalarıyla bir yere kadar bilgi ve malzeme birikimi gerçekleştirilmişti. Bu durum, Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti'ne dönüşecek olan uzmanlaşmış bir bilimsel ve yerel tarih örgütünün kuruluşuna zemin hazırladı ve faaliyetleriyle bölgenin arkeolojik çalışma tarihinin ikinci dönemini başlattı. Türkistan Arkeoloji Cemiyeti ve diğer bilimsel toplulukların ortaya çıkışı, V. V. Barthold'un Türkistan ziyareti ve rehberliği sayesinde bölgenin tarihi eserleri üzerine çalışmalar yeni bir boyut kazandı (Lunin, 1958, s.43)⁷.

Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii)

Kısa adı TKLA (Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii) *Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti* olan kuruluş Türkistan hanlıklarına ait toprakların Ruslar tarafından işgal edilmesinin hemen akabinde başlatılan tarih, arkeoloji, coğrafya ve eski eserler alanında münferit bilimsel-arkeolojik faaliyetlerin daha sistematik yapılması amacıyla 11 Aralık 1895'te kurulmuş olup bu minvalde Rusların öncülüğünde Türkistan'da hayata geçirilen ilk kuruluşlardan biri olma özelliği taşır. Taşkent'in ilerici yerel tarihçilerini bir araya getiren cemiyet, dönemin önemli araştırmacılarından B.V. Lunin'in de belirttiği gibi, faaliyetlerine "kesinlikle sıfırdan başlamamıştır". (Lunin, 1958, s. 23)

19. asrın 80'li yıllarında Taşkent'te devlet memurlarından, öğretmenlerden, hekimlerden ve daha başka meslek çevrelerinden gelen, Türkistan'ın tarihi-kültürel geçmişinin araştırılmasına, öğrenilmesine ilgi ve alaka duyan bir sınıf oluşmuştu. Bunlardan bazıları, münferit hareket ederek veya o dönemde Taşkent'te faaliyet gösteren bilim ve kültür merkezleriyle bir şekilde bağlantılı olarak, Türkistan bölgesinin tarihi ve kültürel geçmişini araştırmakla ilgileniyorlardı. Bunların arasında, Petersburg'daki İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu, Moskova Arkeoloji Derneği ve diğerleri ile temas ve iş birliği halinde olan Taşkent Erkek Gimnazyumu Müdürü Nikolay Petroviç Ostroumov da vardı. Rus İmparatorluk Tabiat Antropoloji ve Etnografya Cemiyeti'nin Türkistan Şubesi'nin 1893'teki toplantısına katılan Ostroumov ve bu tarihlerde Türkistan'da araştırmalarda bulunan Barthold Türkistan'da kurganlar, tarihi kentler, harabeler, anıtlar ve daha başka tarihi eserlerin araştırılması, arkeolojik kazıların yapılması, eserlerin korunması

⁷ Barthold'un yaşamı, eserleri ve bilimsel faaliyetleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz., (Lunin, 2015).

konularına dikkat çektiler. Burada yapılan konuşmalar ve sunulan raporlar Taşkent'te bir arkeoloji cemiyetinin kurulması kararı ve sürecine başlangıç teşkil etti. Derhal bir proje hazırlandı ve ardından onaya sunuldu. Cemiyetin tüzüğü Halk Eğitim Bakanlığı tarafından Ekim 1895'te onaylandı (Lunin, 1958, s. 43-44).

Faaliyet alan ve amacı, Türkistan'da bulunan eski eserler ve anıtların durumlarının tespiti, koruma altına alınması, bölgenin arkeolojik haritasının hazırlanması, bunların tanımlanması, arkeolojik anıtların korunması, kazı faaliyetleri yapılması ve yayınlanmak üzere arkeolojik materyallerin işlenmesi şeklinde belirlendi. Cemiyet onursal ve asil üyeler ile personelden oluşuyordu. Hangi arkeolojik alanlarda kazılar yapılacağı, kazı faaliyetlerinde görevlendirilecek kişilerin seçilmesi ve tayinleri, araştırma ve kazı sonuçlarının ele alınacağı toplantılar yapılması, arkeolojik araştırmaların ve keşiflerin duyurulması temel vazifeleri arasındaydı. (Lunin, 1958, s.44)

1877 yılında Taşkent'e yerleşen ve hayatının kırk yılı aşkın bir süresini Türkistan'da idarî ve ilmî faaliyetlerle geçiren Ostroumov, cemiyetin kuruluşundan faaliyetlerinin sona erdiği tarihe dek hem bilimsel çalışmaları hem de idarî katkılarıyla öne çıkan isimlerin başında gelmiştir. Fikir ve politik görüşlerinde N. İ. İlminskiy'in etkisi açıkça görülen Ostroumov, özellikle İslâm araştırmaları alanında yoğunlaşmış, bu alanda çok sayıda makale ve kitap yayımlamıştır. Ostroumov'un bu etkili konumu, cemiyetin üyelik politikalarının şekillenmesinde de belirleyici olmuştur⁸. Türkistan bölgesinin tarihine ilgi duyan herkesin cemiyetin faaliyetlerine katılabilmesini öngören yapısı, Genel Vali Baron A. B. Vrevskiy'nin girişimiyle yerlilerin de dernek üyeliğine kabul edilmesini mümkün kılmıştır. Bu çerçevede hazırlanan kanun tasarısında; "herhangi bir millet, rütbe ve cins ayırımı yapılmadan herkesin bu derneğe üye olabileceği, dernek toplantılarının halka açık olacağı ve isteyen herkesin katılım sağlayabileceği, ayrıca imkânlar dâhilinde bölgedeki önemli şehirlerde şubelerin açılabilmesi" yönünde düzenlemelere yer verilmiştir (Eshenkulova, 2007, s. 182).

1896'nın başında cemiyet bünyesinde zaten kırk yedi üye vardı, yıl sonunda sayıları yüzden fazla kişiye yükseldi. Daha çok arkeoloji alanıyla ilgilenen Evgeniy Timofeyevich Smirnov, Taşkent'te doğan, Türkistan coğrafyasına, yerel dillere ve etnografyaya hakim Mihail Stepanoviç Andreyev, N. F. Petrovskiy, A. Krokoşeva, meşhur Rus arkeolog, etnograf ve coğrafyacı Nikolay Nikolayevich Pantusov, İlya Titoviç Poslavski, etnografya, folklor ve tercüme faaliyetlerinde ismi öne çıkan Nil Sergeyeviç Likoşin, Evliya Ata tarihi araştırmaları, tarihi yollar, kentler, kaleler ve bilhassa Talas boyu Orhun ve Uygur yazıtlı taşların keşfinde Vasiliy Andreyevich Kallaur⁹, Türkistan folklor ve etnografyasında önemli bir isim olan Başkurt asıllı Abubekr Ahmedjanoviç Divayev¹⁰, batı dilleri yanı sıra yerel dillerden Özbekçe, Tacikçe de bilen Nikolay Guryevich Mallitskiy,

⁸ Türkistan'da birçok önemli çalışmaya öncülük eden Ostroumov, bölgedeki sözlü kültürü de titizlikle derleyip raporlamıştır. Örneğin, Hüdayar Han'ın sürgününün ardından ona atfedilen bir halk şarkısını kayıt altına alarak literatüre kazandırmıştır bkz., (Ostrumov, 1887, s. 189-184).

⁹ Evliya Ata (Taraz) ve çevresinde tarih ve arkeoloji araştırmaları alanında öncü ve en önemli isimlerden biri olan Kallaur'un çalışmaları için bkz., (Bahtıbayev, 2020, s. 212-226).

¹⁰ Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti'nin 11 Aralık 1895 tarihli kurucular listesinde A. A. Divayev'in isminin yer almaması, muhtemelen kendisinin cemiyetin kuruluş sürecinden haberdar olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak, Divayev'in yayınları incelendiğinde, arkeolojiye duyduğu ilginin cemiyetin kurulmasından çok daha önceye dayandığı açıkça görülmektedir. Nitekim, 1893 yılında *Türkistan Vilayet Gazetesi* editörlüğüne yazdığı bir mektupta, Türkistan şehrinden Musa Ali Muhammed Aminoviç adlı bir vatandaşın, Hazret Sultan Türbesi yakınlarında gerçekleştirilen kazılar sırasında bronzdan yapılmış bir fil heykelciği bulduğunu bildirmiştir. Divayev'e teslim edilen bu

Türkistan tarihi ve etnografyası üzerine uzman Aleksandr Aleksandroviç Semenov¹¹, Türkistan tarihi uzmanı, adı Semerkant tarihi araştırmaları ve Afrasyab antik kent araştırmalarıyla anılan Vasili Lavrentyeviç Vyatkin, Ivan Vasilyeviç Aniçkov, Ivan Ivanoviç Geyer¹², Vasiliy Fedoroviç Oşanın, Vladimir Andreyeviç Mustafin, Sultan Asfendiyarov, Mulla-Alim Abulkasimov ve daha başkaları cemiyet üyeleri arasındaydı.

Cemiyet'in kuruluşundan başlayarak faaliyetlerinin sona erdiği 1917 yılına kadar yaptığı çalışmalar ve bilimsel toplantılar yerel basında ve özellikle de *Turkestantskie Vedomosti* gazetesinde sistematik olarak yayınlandı. Ayrıca Moskova Arkeoloji Cemiyeti tarafından neşredilen "Arkeolojik Haberler ve Notlar" sayfalarında duyuruldu.

Cemiyetin Süreli Yayın Faaliyetleri

E. T. Smirnov'un önerisiyle cemiyetin yaptığı araştırmalar ve arkeolojik keşiflerle ilgili tutanakların yayınlanması için harekete geçildi. Söz konusu araştırmaların yer aldığı *Türkistan Arkeoloji Cemiyeti Toplantı Tutanakları ve Raporları* (Protokolov Zasedeniy i Soobşeniy Çlenov Turkestantskogo Krujka Lyubiteley Arheologii) toplam yirmi bir sayı yayınlandı. (Lunin, 1958, s.57)

Cemiyet tarihi eserler, anıtlar ve arkeolojik mekânlar bakımından oldukça zengin bir mirasa sahip olan Semerkant'ta bir şube açarak hem buradaki tarihi eserlerin korunması ve restorasyonu hem de araştırma faaliyetlerinde iş birliği yapma teşebbüslerinde bulunduysa da tarihi anıtları restore edebilecek donanımda uzmanların olmaması ve kaynak yetersizliği dolayısıyla hayata geçirilemedi. Yine Aşkabat'ta da bir şube açma girişimleri oldu.

Cemiyetin özellikle de arkeolojik ve nümizmatik koleksiyonlarının zenginleşmesiyle bir müze kurulması zorunlu hale geldi. Diğer yandan kitap koleksiyonu da oluşmaya başladı. 1896'da yerel idareden kısa bir süre önce kurulmuş olan Türkistan Halk Kütüphanesi bünyesinde cemiyete ait müze ve kütüphane için bir oda tahsis edilmesi talebinde bulunuldu. Bu talep önce reddedildi. Ancak söz konusu kütüphanenin mülkiyeti cemiyete ait olmak üzere geçici olarak özel bir envantere kaydedilip burada depolanmasına müsaade edildi. Cemiyetin müze koleksiyonları da aynı binadaki Taşkent Halk Müzesi'ne envanteri tutularak kamuya açık olarak

eser, onun aracılığıyla Taşkent Halk Müzesi'ne gönderilmiş ve kendisi, bu objeyi detaylı bir şekilde tanımlamıştır. Konuyla ilgili değerlendirmesinde ise şu ifadeleri kullanmıştır: "*Bana öyle geliyor ki bu bulgu, arkeologların dikkatini fazlasıyla hak ediyor.*" (Baytanaev, Ualtaeva, Baytanaev, 2023, s.294). A.A. Divayev'in adı ilk kez, 22 Ocak 1896 tarihli Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti toplantısında, cemiyete üye olmak isteyen kişilerin listesinde geçmiştir.

¹¹ A. A. Semenov'un "Termiz Seyitlerinin Kökeni ve Sultan Sâdât Adlı Eski Türbeleri" (XIX, s. 3-20) başlıklı makalesinde, yazarın 1898 ve 1913 yıllarında incelediği bir yapı, fotoğraflarla birlikte ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır. Merhum İ. T. Poslavskiy tarafından hazırlanan Termiz kalıntılarının planında, "Sultan Emir Hüseyin Sagdad (İmam Zeynü'l-Abidin'in oğlu)" kalıntıları açıkça işaretlenmiştir. Diğer bir araştırmacı, R. O. Rojevits, 1906 yılında Termiz'e gerçekleştirdiği ziyaret üzerine kaleme aldığı makalesinde, halk arasında "Sultan Sâdât Minareleri" olarak bilinen yapıdan bahsetmiş ve iki fotoğraf eklemiştir. Semenov'un makalesine göre, bu yapının adı Arapça seyid kelimesinin çoğul hali olan sadât teriminden türemiştir. Yazar, burada defnedilmiş olan Termizli seyitlerin, ataları Sultan Hüseyin ile birlikte bu mekânda medfun bulunduğunu ifade etmektedir. (Barthold, 1916, s.218)

¹² 1901 yılında, Türkistan üzerine çalışan Rus etnograf ve Sırderya Bölgesi Vali Yardımcısı İ. İ. Geyer, daha sonra geniş bir okuyucu kitlesi tarafından benimsenen Putevoditel po Turkestany (Türkistan Rehberi) adlı eserini yayımlamıştır. Bu kapsamlı çalışmada, Türkistan bölgesinde yaşayan Kazaklar ve diğer halkların etnografik özellikleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Kitap, özellikle Semerkand şehrinin kutsal mekânları arasında yer alan Tillakari, Şırdar, Uluğ Bey ve Şah-ı Zinde gibi cami ve medreselere dair detaylı açıklamalar içermektedir. Geyer, Tillakari Medresesi'nin adının, duvarlarının altınla kaplanmış olmasından kaynaklandığını belirtmekte ve yapının 1618 yılında Batır Jalantos Bahadır'ın girişimiyle inşa edildiğini açıkça ifade etmektedir. (Geyer, 1901, s. 255)

özel bir izinle devredildi. Gravürler ve fotoğraflar, mezar ve mezar buluntuları, mesken yaşamına ait buluntular ve nümizmatik koleksiyonların bilimsel tasvir ve neşriyatları yapıldı.

Arkeolojik Araştırmalar ve Kazı Faaliyetleri

Cemiyet üyeleri tarafından, özellikle Yesi ve çevresinde belirlenen alanlarda arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, erken tarihî yerleşimler arasında dikkat çeken kurganlar, kazı yapılabilecek başlıca arkeolojik alanlar olarak öne çıkmıştır. Ancak, bu alandaki ilk girişimler, cemiyet üyelerinin kurgan arkeolojisi ve Türkistan'ın tarihî kent dokusuna ilişkin yeterli donanım ve deneyime sahip olmamaları nedeniyle beklenen bilimsel sonuçları doğuramamıştır. Buna rağmen, söz konusu erken dönem kazıları, ilerleyen süreçte gerçekleştirilecek daha sistematik araştırmalar için önemli bir bilgi birikimi ve altyapı oluşturmuştur.

Bu alanda yapılan araştırmalara bakıldığında tablo şöyleydi: Ostroumov 1887'de Taşkent yakınında Nikiforov topraklarında ilk kazıları gerçekleştirmişti. 1889'da N. N. Pantusov kurgan kazısı deneyimi kazanmak ve büyük kurgan kazılarına hazırlık mahiyetinde Verniy (Almatı) şehrinin batı tarafında yer alan üç kurganda kazılar yaptı. Ancak kazılar derinlemesine ilerlemedi. 1893'te Ostroumov Çimkent'te Mamayevka köyü yakınlarında birkaç küçük kurganda kazıları yaptı. Her birinde insan iskeletleri ve bazı objeler bulundu. 1896 yılı yazında Ostroumov, Smirnov, Kiselev ve diğer cemiyet üyelerinden oluşan bir ekip farklı zaman dilimlerinde Taşkent bölgesinde *tepe/töbe* adıyla bilinen tarihi kalıntıların izlerini sürdürdüler. Özellikle de *Ak Tepe*, *Yartı Tepe*, *Şaş Tepe*'de incelemelerde bulundular ve *Şaş Tepe*'de sondaj kazıları yaparak çeşitli tarihi bulgulara ulaştılar¹³.

Ostroumov, bölgede yer alan çok sayıdaki höyükten biri olan Karaul Tepe'de gözlemlerde bulunmuş; Djuan Tepe ile çeşitli boyut ve biçimlerdeki diğer tepelerde, ayrıca Badam Nehri kıyısında yer alan Alvand Kent'te deneme kazıları gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarda seramik parçaları ve bazı küçük arkeolojik buluntular elde edilmiştir. Evliyaata çevresindeki kurganlar üzerine ise V. P. Lavrentyev tarafından bağımsız bir çalışma yürütülmüştür. Cemiyet üyeleri, ortaçağ yazılı kaynaklarının sunduğu bilgiler doğrultusunda Türkistan'daki tarihî kentlerin izini sürmeye devam etmiş, şehirlerin coğrafi konumlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda özellikle Türkistan'ın ekonomik, politik ve kültürel ağının merkezinde yer alan Buhara çevresine yönelmişlerdir. A. D. Kalmikov, Hive civarındaki İzmuşsira, Badrikent, Hezarasp ve Dargan Ata gibi tarihî kentler üzerine araştırmalar yaparak bu yerleşimlere dair kısa fakat değerli bilgiler elde etmiştir. Dabusiye harabelerine ilişkin ilk bilgiler, 1896 yılında cemiyet üyelerinden Stnyakovski tarafından paylaşılmış; daha sonra Kastane tarafından kısa bir tasvir sunulmuş, ardından Zimin tarafından daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır. Cemiyetin özel ilgi gösterdiği tarihî kentlerden biri de Buhara çevresindeki Peykent harabeleri olmuştur. Stnyakov, 1896'da cemiyete bu harabeler hakkında kısa bir bilgilendirme sunmuş, 1903 yılında ise bölgeyi Amerikalı arkeolog R. Pumpelly başkanlığındaki bir heyet ziyaret etmiştir. Ancak bu ha-

¹³ Smirnov, 19. yüzyılın başlarında Taşkent şehrinin, Kazakların Dulat uruğu etkisi altında bulunduğunu ve bu boyun, Çirçik Nehri'nin sağ yakasında yer alan Zengi-Ata köyünden Niyazbek Kalesi'ne kadar uzanan bölgeyi kontrol ettiğini belirtmektedir. Yazar, Dulat uruğunun bölge üzerindeki hâkimiyetinin yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda stratejik açıdan da belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Smirnov'un özellikle dikkat çektiği Niyazbek Kalesi, yalnızca bir savunma yapısı olmanın ötesinde, bölgenin su kaynaklarının yönetimi açısından da büyük önem taşımaktaydı. Kale, Taşkent'in su ihtiyacını karşılayan Bozsı Kanalı'nın kontrolünü sağlayarak, kentin ekonomik ve sosyal düzeninin merkezî bir unsuru hâline gelmişti. Bkz. (Smirnov, 1887, s. 81-84)

rabeler üzerine daha yoğun ve sistematik saha araştırmalarına ancak 1912 yılında başlanabildiği. Cemiyet, L. A. Zimin'i Peykent harabelerine göndermiş; Zimin burada şehrin kısa bir tarihçesini ortaya koymuş, kalenin ve iç şehrin planını çizmiş ve bölgeye dair fotoğraf belgeleri hazırlamıştır. Araştırmalar neticesinde, *Kunya-Peykent* adıyla bilinen bu antik yerleşim alanının tarihî Peykent kenti olduğu kanaatine ulaşılmıştır (Bartold, 1916, s. 218; Lunin, 1958, s. 106–109).

Cemiyet üyeleri tarafından Karşı şehri (Nahşep/Nesef) *Şulluk Tepe* kalesi harabeleri, Termez (Tirmiz) harabeleri (*Sultan Sadat*), Otrar şehri harabeleri, Ura-Tübe, Fergana Oblastı *Kasan* harabeleri ve yakındaki *Mug Kurgan* kalesi kalıntıları, Şaş bölgesi şehirleri arasına giren Benakent, Şahruhiye üzerine araştırmalar, yayınlar yapıldı. Benakent ve Şahruhiye'nin yeri konusuyla ilgili olarak Barthold ve daha başkaları da yakından ilgileniyordu. 1913 yılı Mayıs-Haziran aylarında Şahruhiye bölgesinde çalışmalar yürütüldü. Kastane Şahruhiye'nin yeri ve planı üzerine bir rapor hazırladı. Şahruhiye'nin yerini tespit maksadıyla yaptığı seyahat yeterli sonuç vermedi. Kanka kasabası, Sirderya'nın sol sahilinde yer alan Oğuz şehirlerinden *Yengi Kent* (Djankent) tarihi şehir harabeleri, Karakul gölü yukarısında yer alan *Süt kent* şehir kalıntıları üzerine araştırmalar yapıldı¹⁴. V. A. Kallaur Talas nehri aşağılarında ve Karatav'da yer alan tarihi eserleri inceledi. *Tas Töbe* (Taş tepe), *Djeti Töbe* (Yedi Tepe) kurganlarını kayıt altına aldı, *Tikturmas*, *Akbaylar* ve daha başka şehir, kurgan ve kaleleri kayıt altına aldı ve bunlarla ilgili çok sayıda yazı kaleme aldı. 1915'te Zimin iki kez Buhara'ya seyahat etti ve başta medreseler olmak üzere tarihi anıtları tasvir etti. Özellikle de *Kampir-Duval* ile ilgilendi. Kızıltepe'den başlayarak tüm surları tasvir etti. Yine aynı seyahat notlarında eski Buhara'dan kalma *Ramitan* harabelerini tasvir etti (Lunin, 1958, s. 113-117)

Tarihi Otrar şehri üzerine ilk bilimsel araştırmalar Arkeoloji cemiyetinin teşebbüsleriyle mümkün olmuştur. 1896'da Smirnov Otrar harabelerini tasvir eden bir makale kaleme almış, arkeolojik araştırmalar yapılmasını önermişti. 1898'de İ. T. Poslavskiy Otrar ve çevresine seyahat etmiş, gözlemlerde bulunmuştu. Yağma amaçlı kazılar yapıldığı da kulaktan kulağa yayılıyordu. 1902'de Ostroumov'un görevlendirmesiyle A. K. Klare ve A. A. Çerkasov tarafından Otrar harabeleri detaylı olarak araştırıldı. Arstan Bab Cami ve şehrin iç kalesine yoğunlaşıldı. Şehrin topografik planı çıkarıldı. Bununla ilgili olarak Klare tarafından bir yayın yapıldı. Bu ön araştırmalardan sonra Cemiyet 1904'te tarihi Otrar şehri hudutları içerisinde kazılara başladı. Kazıları Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Rus Komitesi'nin desteğiyle Klare ve Çerkasov yürüttü. 1904'te iç kalede kazılara devam edildi. Araştırmalar yüzeysel mahiyette kaldı ve bazı keramik objeler, kilden yapılmış ocaklar, su boruları, bakır ve gümüş sikkeler, dışında, önemli, ses getirecek bulgulara ulaşamadı. Arkeologlar yeterli donanımına sahip olmadığından istenilen sonuçlar elde edilemedi. (Lunin, 1958, s. 123-124)

1904'te Semerkant'ta Afrasyab antik kentinde Barthold tarafından merkez caminin yerini tespit etmek ve yapının temellerini bulmak maksadıyla kazılar yapıldı. Kazılar Barthold'un gözlemi altında G. L. Vyatkin, V. L. Vyatkin, N. P. Petrovski ve diğer araştırmacılar tarafından yürütüldü. X. asırda ve sonrasında halen ayakta kalmış olan İçkale'nin batısında kazılara başlandı. Caminin açık bilgi sunmayan bazı yapı malzemelerine ulaşıldı. Barthold'un başlattığı kazı faaliyetlerine 1905'te Rus Komitesi'nin imkânlarıyla V. L. Vyatkin tarafından devam edildi. Bu kazılarda caminin avlu kısmına ulaşıldı. 1908-1909 yıllarında yine Rus Komitesi'nin imkanlarıyla

¹⁴ Kastane'nin çalışmaları için bkz., (Kastane, 1909, 82-85); (Kastane, 1910, 332).

büyük ses getirecek olan Semerkant kazıları V. L. Vyatkin tarafından yapıldı. *Ab-ı Rahmet (Obi Rahmat)* yakınında *Poy-Rasat*'ta yapılan kazılarda bütün dünyada meşhur Uluğbey Rasathanesi'nin kalıntılarına ve rasathanenin en büyük gözlem aleti sekstanta ulaşıldı (Lunin, 1958, s.125). Cemiyetin en önemli arkeolojik keşiflerinden biri bu oldu. V. L. Vyatkin bu yönde ilk olarak Semerkant tarihi yapılarının vakıfnamelerine ve el yazma kaynaklarına dayanarak bahsi geçen bölgede arkeolojik kazının yapılmasını gündeme getirince V. V. Barthold'un başında bulunduğu Rus Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi bu çalışma için 800 ruble para tahsis etti. 1908-1909 yılları arasında yapılan kazı çalışmasının sonucunda Uluğ Bey Rasathanesi'nin bulunduğu yer kesin olarak tespit edildi ve sekstantın alt kısmı gün ışığına çıkarıldı. Bu çalışma bilim adamları arasında ve Türkistanlı ve Rusya Müslümanları arasında büyük bir yankı uyardı ve basında da geniş yer aldı. (Eshenkulova, 2007, s. 184)

Cemiyetin önemli kazı faaliyetlerinden biri de Buhara'nın 35 km güneybatısında yer alan Peykent harabelerinde gerçekleştirildi. 1914 yılı bahar ve yaz aylarında kısa sürelerle kazı yapıldı. Barthold'un ve N. İ. Veselovski'nin önerisiyle Peykent'in mesken kalıntıları ve büyük kamusal yapı kalıntılarının daha kolay bulunabileceği şehristanın merkez kısmında kazılara başlandı. Kilden yapılmış çanak çömlek ve yine kilden yapılmış borular, şekli ve kalitesi bakımından Türkistan'da en yaygın görülen keramik bulgular ortaya çıkarıldı. Herhangi bir büyük yapı ya da kalıntılara ulaşılmadı. Gerek kazılar neticesinde elde edilen bulgulara gerekse yazılı kaynakların verdiği bilgilere dayanarak şehir IX-XII. asrın ilk yarısına tarihlendirildi. (Barthold, 2004, s.357); (Lunin, 1958, s.126-128)

Kaya Resimleri-Yazıtlar

Cemiyet üyelerinden M. S. Andreyev Mogoltav dağlarında, *Bitiklik* ağzında dağ keçisi, köpek, yılan gibi kaya resimleri kaydetti. Yine V. P. Pankov tarafından Evliya Ata'da, *Botamoynak* dağlık mevkide bulunan mağaralardan birinde anlamı tespit edilemeyen çeşitli işaretler kayda geçirildi¹⁵. 1897'de cemiyet üyelerinden S. N. Bavmgart Fergana bölgesi Namangan uyezdi Çustsk kayalıklarında yer alan çeşitli hayvan figürleri olduğunu tespit etti. 1897'de Kallaur Evliya Ata¹⁶ uyezinde Jolsay geçidinden hemen sonra Karabaş mevkiinde deve, at ve Kazak uruğ-

¹⁵ V. N. Pankov, Evliya-Ata (Kara Han) Türbesi'nin dış cephesinde herhangi bir yazıtın bulunmadığını ve yapının yaklaşık 6 arşın yüksekliğinde olduğunu belirtmektedir. Türbenin mimari özelliklerine dair verdiği tasvirde, ön cephesinin günümüzde dahi görkemini koruduğunu, ancak zamanın etkisiyle bir dönem son derece zarif olduğu anlaşılan süslemelerin büyük ölçüde yok olduğunu ifade etmektedir. Buna rağmen yapının hâlâ etkileyici bir görünüme sahip olduğunu vurgulayan Pankov, özellikle Çin tuğlasından inşa edilen yapının kusursuz simetrisine dikkat çekmektedir. Anıtın ön yüzünde konumlanan ve neredeyse aynı kalıptan çıkmış gibi görünen iki minare ise yapının mimari estetiğini tamamlayan önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, halk arasında yaygın olan bir efsaneye göre, evliya Kara Han olarak bilinmekle birlikte, asıl adının Şah-Mahmud olduğu rivayet edilmektedir. Efsaneye göre, Şah-Mahmud, hayatının 15 yılını toplumdan uzak, tamamen Tanrı'ya ibadet ve dua ile geçirmiştir. (Pankov, 1897, s. 1-16)

¹⁶ 1897 yılının 5 Mayıs tarihinde gerçekleştirilen Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği toplantısında, V. A. Kallaur, Kara Han ve Ayşe Bibi türbeleri üzerine bir rapor sunarken, V. P. Pankov ise Evliya-Ata Türbesi hakkında bir değerlendirme yapmıştır. Kallaur, kubbesi yıkılmış olmasına rağmen Kara Han Türbesi'nin, eski mimarlık sanatının önemli bir örneğini teşkil ettiğini ve gerek estetik gerekse tarihî açıdan büyük ilgi uyandırdığını vurgulamaktadır. Kallaur'un aktardığına göre, efsanelerde İslam'ı ilk kabul edenlerden biri olarak anılan Kara Han, Evliya-Ata şehrinde defnedilmiş ve mezarı üzerine bir türbe inşa edilmiştir. Bu türbenin halk arasında büyük bir manevi anlam kazandığını belirten Kallaur, bu durumun şehrin Evliya-Ata olarak anılmasına ve zamanla bu ismin şehirle özdeşleşmesine yol açtığını ifade etmektedir. Ayşe Bibi Türbesi'ne dair değerlendirmesinde ise Kallaur, halk arasında yaygın olan "Ayşe Bibi'nin Kara Han'ın kızı olduğu" inanışına dikkat çekmekte, ancak bu anlatının tarihî gerçeklikten uzak olduğunu

larına ait damgalardan oluşan kaya resimleri tespit etti. Kolba ağzı yukarılarında üzerinde damgalar ve semavere benzer bir resim yer alan başka bir kaya daha ortaya çıkarıldı. N. N. Pantusov çeşitli zamanlarda kaya resimlerinin bulunduğu bazı yerlerde gözlemler yaptı¹⁷. 1890'da *Akım Bek* kışlağının bulunduğu mevkide bol miktarda insan ve hayvan figürlerinin resmedildiği *Tamgalı Tas* kayalıklarına dikkat çekti. 1897'de *Tamgalı Tas* (Kapçagay)'a bir ilmi seyahat gerçekleştirdi ve kayalarda gördüğü resimleri çizdi. Tamgalar, Budist resimler (burhanlar), yılan figürü, Kalmuk ve Tibet yazıtları bulunan toplam on sekiz kaya tespit ve kayıt altına alarak "Tamgalı Tas" makalesini yayınladı. Onun ardından A. M. Pozdneyev söz konusu yazıtlar ve Tamgalı Tas resimleri hakkında açıklamalar ve değerlendirmeler yaptı. Pantusov aynı yıl Kopal uyezdinde *Ayır Kezen* ağzında gözlemlerde bulundu. *Ayır Kezen* kayalarında özellikle de bol miktarda geyik ve keçi resimleri buldu. Çulak boğazı derinliklerinde ise Tibet yazıtları dışında keçi ve diğer hayvan resimleriyle karşılaştı. Verniy uyezd *Karaispe* ağzında insan figürleri bulunan kayalar, yine Kapçagay'ın sağ sahilinde geyik resimleri ve yazıtlar bulunan kayalarla karşılaştı. Pantusov *Jalmak Tas* ağzından batıya doğru birkaç km mesafede üzerinde geyik, dağ keçisi, insan, deve ve diğer resimler bulunan büyük bir resimli kayayı kayıt altına aldı. Boynuzlu dağ keçisi resimleri *Kazı Bek* ve *Kalı Bulak* ağzında Jalmak Tas'ın arkasındaki vahşi kayalıklarda da bulundu. Pantusov Lepsî uyezdî Sarkansk istasyonu yakınlarında üzerinde Arapça yazıtları ve keçi resimleri bulunan bol miktarda büyük taşlar kaydetti. Bu taşlar yerel halk tarafından Hz. Ali kültüyle ilişkilendiriliyordu ve *Evlîya Tas* adlandırılıyordu. Pantusov 1898'de Karatal Nehri boyundaki dağlarda Kazaklar arasında *Kelinçek Tas* adıyla tanınan anıt kayalarda gözlemlerde bulundu. Terekti ağzında dağlarda kaya yazıtları ve büyük boynuzlu dağ keçisi, avcı, geyik, köpek resimleri bulunan kaya resimlerini kayıt altına aldı. (Pantusov, 1899, s.16-17);(Pantusov, 1901a, s. 6-9); (Pantusov, 1901b, s.9-11) Çıbındı dağlarının uzandığı Köksu Nehri'nin sağ yakasında insan ve hayvan resimleri bulunan kaya anıtları yine Pantusov tarafından ortaya çıkarıldı. Yarkent uyezdinde, Arasan dağlarında mevcut Tibet ve Moğol yazıtları 1900'de yaptığı bir ziyaret sonrasında kısaca tasvir edildi. (Lunin, 1958, s. 137-138).

Saymalı Taş dağlık mevkiinde önemli kaya resimleri üzerine ilk defa 1903'te cemiyetin bir toplantısında ressam N. G. Hludov tarafından bir sunum gerçekleştirildi. Hludov söz konusu

belirtmektedir. Bu durum, halk efsaneleri ile tarihî olgular arasındaki farklılığın, bölgedeki türbeler ve kutsal mekânlara atfedilen anlamları nasıl şekillendirdiğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bkz., (Kallaur, 1897, s.1-16).

¹⁷ Rus doğubilimci N. N. Pantusov, 25 Mayıs 1898 tarihinde Lepsinsk ilçesine bağlı Baskhan-Sarkan volostunda gerçekleştirdiği araştırmalar sırasında Dingek Anıtı'nı fotoğraflamış ve ölçümlerini kaydetmiştir. Bölgeye ilk ziyaretini 1890 yılında gerçekleştirdiğini belirten Pantusov, bu dönemde anıtın sağlam bir durumda olduğunu ifade etmektedir. Ancak sonraki yıllarda, yerel halkın taşları sökmesi nedeniyle anıtın büyük ölçüde tahrip olduğunu ve yarı yarıya yıkıldığını aktarmaktadır. Bu durum karşısında kayıtsız kalmayan Pantusov, anıtların korunmasından sorumlu ilçe idaresini harekete geçirmek amacıyla genel valiliğe başvuruda bulunmuş ve volost yönetimini ihmalkâr davranmakla eleştirmiştir. Aynı zamanda, anıtın tarihi ve anlamı hakkında bilgi edinebilmek için yerel halkla temas kurmaya çalışmıştır. Pantusov'un aktardığına göre, Dingek Anıtı'na ilişkin farklı efsaneler halk arasında yaygındır. Bir anlatıya göre, anıt asil bir Kalmuk kızının mezarıdır; bir başka rivayet ise anıtın altında bir define olduğu yönündedir. Ayrıca, yerel bir sakin, 35 yıl önce Çinli yetkililerin anıtın Çin kroniklerinde yer aldığını iddia ettiklerini ve bu nedenle yerel halktan bilgi toplamaya çalıştıklarını Pantusov'a bildirmiştir. Ancak bölge halkı, yabancılarla yasa dışı bir ilişki kurmakla suçlanma korkusuyla bilgi paylaşmaktan kaçınmıştır. Pantusov'un çalışması, yalnızca Dingek Anıtı'nın fiziksel ve kültürel dokusunu belgelemenin ötesine geçerek, yerel halkın anıta yönelik algılarını ve dönemin yönetimsel ihmallerini de gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Dingek Anıtı, tarihî bir eser olmanın ötesinde, yerel topluluklarla yönetim arasındaki karmaşık dinamiklerin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz., (Pantusov, 1899, s. 16-17)

kaya resim ve yazıtlardan sadece elli kadarını kayıt altına alabildi. Fergana Oblastı Kugarts geçidi yakınındaki Saymalı Taş'a İ. T. Poslavski tarafından aynı yıl bir araştırma gezisi daha yapıldı ve yaklaşık bin kadar insan ve hayvan figürlü kaya resmi olduğu tespit edildi. Poslavski resimlerin karakterini kısa tasvirlerle izah etti. Saymalı Taş kaya resimleri üzerine Sovyet dönemine gelindiğinde A. N. Bernştam daha derinlemesine araştırmalar ve değerlendirmeler yapacak ve en erken tarihli kaya resimlerinin MÖ. II-I bin yıla, Saka-İskit öncesine, en son tarihli kaya resimlerini ise MS. I-VIII. asra Hun-Türk dönemine tarihlendirecektir. Kaya resimleri ve yazıtları üzerine araştırma ve incelemeler yapan cemiyet üyelerinden P. A. Komarov'u da burada zikretmek gerekir. Bilhassa Borolday kaya resim ve yazıtlarının keşfi onun sayesinde olmuştur. Kayalar üzerindeki işaretler ve izler Komarov'a Orhun yazıtları veya Kazak damgalarını hatırlatmış, resimleri ise Komarov Narın ve Issık Göl Saymalı Taş resimlerine yakın bulmuştur. (Lunin, 1958, s. 139-141)

Epigrafi Araştırmaları

Cemiyetin önemli keşiflerinden birisi Talas Nehri vadisinde eski Türk (Orhun) yazıtlı taşların keşfidir. 1896'da cemiyet üyelerinden Kallaur tarafından Talas vadisinde Dimitriyev köyü yukarısında *Ayirtam-Oy* yolunda bu alanda önemli bir keşfe imza atıldı. Bulunan kaya üzerinde bir kısa ve üç tane tam satır yazıt bulunuyordu. Kallaur yazıtın bir kopyasını çıkardı. Yazıt Orhon ve Yenisey yazıtlarıyla aynı karakteri taşıyordu. Eski Türk alfabesi ile Türkçe yazılı bu yazıtın keşfi, Türkistan civarında yaşayan Türk boyları tarafından kullanılıyor olması bakımından bilim çevresinde paha biçilmez bir buluş olarak büyük ilgi uyandırdı. Yazıt daha sonra Radlov tarafından okundu. Bu yazıtlar hakkında Batı dillerinde birkaç neşriyat yapıldı. Bu keşif bölgede benzer yazıtlı taşların bulunabileceği umidini doğurdu. Bunun üzerine Fin-Ugor Bilim derneği harekete geçerek 1898 yılı boyunca Talas Nehri'nin yukarı kesimlerinde Dimitriyev köyü çevresinde arama tarama faaliyetlerine başladı. Söz konusu keşif gezisine Kallaur da eşlik etti. Yeni yazıtlı taşlar keşfedildi. (Lunin, 1958, 142-144). Runik yazıtların büyük bilimsel önemi, cemiyet üyelerini benzer başka yazıtlar bulmak için Türkistan'a bir dizi gezi yapmaya sevk etti. Bu sırada her ne kadar yeni bir Türk runik yazıt bulunmamasına rağmen, araştırma sırasında Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde başka zaman dilimlerine ait ve farklı nitelikte yazıtlar ve resimler keşfedildi.

Cemiyet Türkistan'da Hristiyanlık geçmişine ait yazıtlarla da ilgilendi. Özellikle Yedisu'da Hristiyan mezarlıklarında Nesturi yazıtlarının araştırılmasına önem verdi. Türkistan'da Orta Çağ Hristiyan anıtlarının varlığı bilimsel önemi yanı sıra Hristiyanlığın hamisi Rusya'ya yeni ilhak edilen bölgede çarlığın haklarını meşrulaştıracak ilmi-politik arka plan oluşturulmasına da hizmet edecekti. Bir süre önce Türkistan'da Yedisu Oblastı'nda Bişkek ve Tokmak yakınlarında iki büyük Hristiyan/Nesturi mezarlığı ve haç figürleri de bulunan yazıtlı mezar taşları keşfedilmişti. Söz konusu Bişkek ve Tokmak yazıtları üzerine ilk çalışmalar Radlov'un da desteğiyle D. A. Hvolson tarafından yapıldı. Hvolson önce 22 yazıtın okumasını, çevirisini ve tarihlendirmesini yaptı ve yayınladı. 1890'da Yedisu Hristiyan/Nesturi yazıtları üzerine yapılan esas çalışmalar ortaya çıktı. 1892'de Pantusov tarafından Bişkek mezarlığında yapılan kazılarda Ermenice-Süryanice yazıtlı mezar taşı keşfedildi. Bu yazıt N. Ya. Marr tarafından neşredildi. (Lunin, 1958, 147-150)

1900-1903 yıllarında doğrudan cemiyetin çabalarıyla yeni Süryani mezar yazıtları bulundu. Yazıtlar bu defa Issık Göl'ün kuzey doğusunda, Çin sınırına yakın bir mevkiye *Mazar* (Horin-Mazar) adlandırılan yerleşim yeri yakınında Almalık harabelerinde keşfedildi. Daha sonra

haç figürlü ve yazıtlı yeni taşlar bulundu. P. K. Kokovtsev 14 yazıtı tercüme edip yorumlayan bir makale kaleme almıştır. Bunlardan biri Türkçe yazılmıştı. Geri kalanları Süryanice idi. Üç yazıt XIV. asrın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Almalık yazıtları olarak literatüre geçen bu yazıtların çoğunluğu kabartma olarak işlenmiş yazıtlardı. (Lunin, 1958, s.151)

Cemiyet oldukça geç döneme ait epigrafik materyaller keşif ve analizleri üzerine de çalışmalar sürdürdü. Cemiyet üyelerinden ve aynı zamanda Kazan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği üyesi olan A. A. Divayev 1895 yılında Ahmet Yesevi mührünün kâğıda basılı bir kopyasını elde etti ve incelenmesi için bu kopyayı Kazan'a gönderdi. Kazan İlahiyat Akademisi'nde Tatar Türklerinden Pavel Nikolaevič Ahmerov (Sahipgiray/1858-1900) bununla ilgilendi ve mührün 1212/1707 tarihli olduğunu tespit etti. Mührün ortasında Hoca Ahmed Yesevi'nin adı, mührün orta kısmında ise Hz. Muhammed zamanından beri Ahmed adını taşıyan şeyhlerin bir listesi vardı. Ahmerov tarafından söz konusu mühür üzerine yazılan bir makalede mührün resmi, üzerindeki yazılar değerlendirildi¹⁸. Aynı zamanda Ahmerov, Divayev ve Türkistan kadısı Lütfullah hocanın katkılarıyla Timur tarafından inşa edilen Ahmed Yesevi'nin Türkistan'daki meşhur camisinin kitabelerini yayınladı. (Ahmerov, 2024, s.189-200). Ayrıca Akçubulak ve Karabastav bölgelerinde bulunan, "Turtkul" olarak adlandırılan arkeolojik alanlar hakkında kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur. Bu değerlendirmelerde, Divayev'in arkeolojik alanları bizzat incelediği ve tanımlarını halktan topladığı bilgilerle desteklediği anlaşılmaktadır. Divayev'in sunduğu topografik tanımlar, bu alanları yerinde gözlemlediğini ortaya koymaktadır. Çalışmasında, Çarbulak, Turtkul gibi toponimlere açıklık getirmiş ve İsmail Ata, İshak Ata Rabat gibi mimari yapıları da tanıtmıştır. Bu bilgiler, Kazakistan'ın manevi coğrafyasını anlamaya yönelik modern araştırmalarda paha biçilemez bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Diayev, daha sonra bu mimari eserlerle ilgili özel bir çalışma yayımlayarak bu alandaki katkılarını genişletmiştir¹⁹.

Semerkant'tan üzerinde Muhammed Şeybani'nin kitâbesinin bulunduğu mermer bir mezar taşı cemiyet üyesi M. A. Terentyev²⁰ tarafından Ermitaj Müzesi'ne teslim edildi. Hokand uyezdinde *Kan-i Gut* mağarası girişinde üzerinde Kuran ayetlerinden kûfi hatlı bir yazıt yer alan büyük bir taş bulundu. M. S Andreyev bu yazıtla ilgili cemiyete bir rapor sundu. Cemiyetin imkanlarıyla Taşkent'e getirilen taş ve üzerindeki yazıtla ilgili çalışmalar yaptı. Fergana eyaleti *Yangi-Navkat* köyünde bulunan ve XIII-XIV. yüzyıllara tarihlenen mezar yazıtları yayınlandı. Kallaur *Akır Taş* yakınında Ulu Kayındı geçidinde üzerinde kûfi hatlı bir yazıt bulunan taş *Sandık* hakkında bilgilendirme yaptı. Kasım 1896'da Kulansay'da *Çiim-Taş*'da yer alan ve 18 satırlık eski bir Arapça yazıt olduğu düşünülen kaya yazıtını inceledi. Cemiyetin bir toplantısında bu yazıtlar hakkında bilgilendirme yapıldı. Ertesi yıl ikinci defa aynı bölgeye gelen Kallaur bu defa Kulansay boğazının batı tarafında Tereksay'da benzer iki yazıt daha keşfetti. Kallaur bunların Uygur yazıtları olduğunu ileri sürdü. 1897'de cemiyet Uzkent yerleşim yerinde ikisi 13. yüzyıldan birisi 14. yüzyıldan kalma üç mezar yazıtının ve orada yer alan bir türbenin kemeri üzerindeki 1192 tarihli başka bir yazıtın metin ve çevirilerini yayınladı. (Lunin, 1958, 153-155)

Cemiyetin epigrafi alanında yürüttüğü faaliyetler kapsamında çeşitli yazı karakterlerinde Arapça, Farsça, Uygurca yazıtlar üzerine araştırmalar yapıldı. N. G. Mallitskiy tarafından

¹⁸ Lunin, s.153; Ayrıntılar için bkz, Pavel Nikolayevič Ahmerov, "Ahmet Yesevi Mührünün Tasviri", çev. Vusala Musalı, *Edeb Erkan*, S.5, 2024, 179-187.

¹⁹ Ayrıntılı olarak bkz., (Divayev, 1901a, N. 20); (Divayev, 1901, N. 39)

²⁰ Terentyev'in Türkistan'a dair gözlemleri için bkz., (Terentev, 1906)

Arça Mazar (Hocakent/Taşkent)'da ortaya çıkarılan yazıtlar, N. F Sitnyakov tarafından Şehri-sebz'den, Kitab'dan mezar taşı yazıtları, M. S Andreyev tarafından Hokand uyezinde ve cemi-yetin diğer üyeleri tarafından farklı bölgelerde ortaya çıkarılan yazıtlar üzerine birçok inceleme ve neşriyat faaliyetlerine devam edildi.

Türkistan ve Türkistan sahasında yazılı kaynaklar (Narşahi'nin *Buhâra Tarihi*, Muham-med Yusuf Münşî'nin *Târih-i Mukimhâni*, gibi doğu elyazmaları, Timur tarafından Ahmet Yesevi Türbe ve camii için verilen vakfiyenâmeler²¹ gibi vakıf kayıtları ve diğer yazılı belgeler), bilhassa Ostroumov, Aniçkov²² ve Trofimov'un gayretleriyle Türkistan'da hüküm süren çeşitli devletlere ve hükümdarlara ait nümizmatik malzemeler, başta Semerkant, Buhara, Şehrisebz, Uzkent mi-mari anıtları, Hoca Ahmet Yesevi Cami ve türbesi gibi Türkistan anıtları, Karahan, Ayşâ Bibi, Ak Kesene, Kök Kesene²³, Akır Taş gibi Evliya-Ata ve Talas çevresindeki mimari anıtlar, Kırgızis-tan'ın kuzeyinde *Taş Rabat* ve *Burana* minare kuleleri gibi yapılar olmak üzere mimâri anıtlar,

²¹ Divaev, Timur'un Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevi Türbesi için hazırladığı vakıfnameleri Farsçadan Rusçaya tercüme etmiştir. Bu önemli çalışma, dönemin önde gelen yayın organlarından biri olan *Turkestanские Ведомости* gazetesinde yayımlanarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Divaev'in tercümesi, vakfiyelerin tarihî önemini ortaya koymanın yanı sıra, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin bölgedeki kültürel ve dinî işlevine dair önemli bilgiler sunmuştur. Böylece, yalnızca akademik çevreler için değil, aynı zamanda kamuoyu nezdinde de bu değerli belgenin içeriğinin anlaşılmasını mümkün kılmıştır. Bkz., (Divaev, 1901, N. 39. Günümüzde vakıfname, Özbekistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

²² Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği toplantısında İ. Aniçkov, Begüm-Minare ve Korkut Türbesi gibi kutsal mekânlara ilişkin önemli bilgiler paylaşmıştır. Aniçkov'un aktardığı bir efsaneye göre, Cankent hükümdarı Sancar'ın eşi ve Kara Bura evliyasının kızı olan kutsal Begüm-Ana, ihanetle suçlanarak kocası tarafından bir çukura atılmıştır. Ancak masumiyeti anlaşıldığında, Begüm-Ana bir kuşa dönüşerek bugünkü Begüm-Minare Kulesi'nin bulunduğu adaya uçmuş ve burada yeniden insana dönüşerek 30 yıl boyunca yaşamını sürdürmüştür. Aniçkov, ayrıca, bu kulede birilerinin yaşadığına ya da bazı kişilerin çeşitli sesler duyduğuna dair halk anlatılarını da aktarmıştır. Bunun yanı sıra Aniçkov, Akırek Vadisi'nde bulunan Arslan Baba'nın mezar yeri ve Korkut Türbesi hakkında da dikkat çekici bilgiler sunmuştur. Korkut Türbesi, Karmakçı Kalesi'nin yakınında yer almakta olup, bölgenin tarihî ve kültürel mi-rası açısından önemli bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Aniçkov'un bu sunumu, yalnızca söz konusu mekânların tarihî ve mimari değerini ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda halk efsaneleriyle şekillenen kültürel bellek içe-risindeki yerlerini de gözler önüne sermiştir. (Aniçkov, 1898, s. 51-55)

²³ V. A. Kallaur, Arkeoloji Derneği'nin bir toplantısında, Sagana'nın yaklaşık sekiz verst (yaklaşık 8,5 kilometre) ya-kınında yer alan *Kök Kesene* adlı mimari anıt hakkında önemli bilgiler paylaşmıştır. Gözlemci bir araştırmacı olarak bu anıtı iki kez ziyaret eden Kallaur, yapıyı detaylı bir şekilde inceleyerek önemli bulgular elde etmiştir. Kallaur'un tespitlerine göre, *Kök Kesene* anıtı pişmiş tuğladan inşa edilmiş olup, üzerindeki turkuaz süslemelerin büyük ölçüde korunduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, kubbenin iç yüzeyinin Arapça yazılarla kaplı olduğu tespit edilmiştir. Yaptığı yerinde incelemeler sonucunda Kallaur, bu yapının yüksek statüye sahip soylu kişilere ait bir türbe olduğu kanaatine varmıştır. Kallaur'un bu çalışması, anıtın mimari özellikleri ve tarihî önemini ortaya koymanın yanı sıra, bölgedeki kültürel mirasın korunması gerekliliğine de dikkat çekmiş ve sonraki araştırmalar için önemli bir kaynak oluşturmıştır. Bkz., (Baytanaev, Ualtaeva, Bayranaev, 2023, s. 297); (Kallaur, 1900, s. 6-16) V. A. Kallaur'un verdiği bilgiler, A. A. Divaev'in dikkatini çekmiş ve onu *Kök Kesene* anıtı hakkında daha fazla bilgi ve malzeme toplamaya yöneltmiştir. Divaev, özellikle Kazak halkına ait bir efsane üzerine yoğunlaşmış ve bu anlatıda *Ak Kesene* ve *Kök Kesene* bölgeleri-nin Kalmuk istilasıyla bağlantılı olarak anıldığını belirtmiştir. Divaev, *Kök Kesene Türbesi* adlı çalışmasında bu efsa-neyi ayrıntılı bir şekilde ele almış ve yapının tarihi hakkında önemli sorular ortaya koymuştur. Onun yorumuna göre, Kalmuk egemenliği sırasında *Ak Kesene* ve *Kök Kesene* yapıları zaten mevcut olup, yalnızca mezar yapıları değil, aynı zamanda karakol muhafızları için birer sığınak işlevi de görmüştür. Bu değerlendirme, anıtların salt türbe olmanın ötesinde farklı amaçlarla da kullanıldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Divaev anıtın ilk işlevini sorgulamış ve şu önemli soruyu ortaya atmıştır: "Eğer bu gerçekten bir türbeyse, V. A. Kallaur'un verdiği sonuca göre, kimler bu ya-pının altına defnedilmiş olabilir?" Divaev, bu çerçevede gerçekleştirdiği araştırmalarını bir çalışmada bir araya geti-rerek yayımlamış ve *Kök Kesene* anıtının tarihî ve kültürel işlevine dair yeni tartışmaların önünü açmıştır. Bu çalışma, yalnızca bölgenin tarihine katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda anıtların kullanımı ve anlamına ilişkin daha derin bir anlayış geliştirilmesine de vesile olmuştur. bkz., (Divaev, 1905, s. 40-42); (Divaev, 1909, s. 11-13) Türbeyse

Türkistan'da Zoroastrizm gibi eski inançlara ait mezar buluntuları, Merke yakınındaki *Sim-Tepe* kurganında, daha sonra Karatav dağlarında Kallaur tarafından bulunan ve incelenen yine Aniçkov ve Pantusov tarafından keşfedilen balballar gibi anıt heykeller üzerine de çizimler, incelemeler ve yayın faaliyetleri yapıldı.

Sonuç olarak Rus Arkeoloji Cemiyeti sınırlı imkân ve vasıtalarla, ancak bilime, tarih ve arkeolojiye gönül veren ve bu uğurda büyük çabalar gösteren bir avuç enerjik, heyecanlı ve birçok bu aşamada henüz amatör araştırmacıyla Türkistan'ın kültür ve medeniyet kalbi Türkistan'da tarihe geçecek araştırma ve keşiflere imza attı. Rusya'da Bolşevik ihtilali çıkınca bu kaos ortamında cemiyetin faaliyetleri geçici olarak durdu. Cemiyet tasfiye edilmedi, resmi olarak varlığını devam ettirdi ancak çalışmaları durma noktasına geldi. Cemiyetin önde gelen üyeleri bu politik kaos ortamında dağıldı. Cemiyetin tutanakları en son 1917'de neşredildi. İçerisinde yayınlanmamış kıymetli materyallerin de bulunduğu arşiv muhafaza edildi. Türkistan'ın tarih, kültür ve medeniyet zenginliğinin öğrenilmesinde 20 yılı aşkın faaliyet yürüten cemiyetin her bir üyesi, faaliyetleri, keşiflerin her biri müstakil çalışmalar halinde ele alınmayı hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMEROV, P. N. (2024). "Ahmet Yesevi Camii'nin Yazıtları", çev.Namiq Musalı, *Edeb Erkan*, S.5:189-200.
- AHMEROV, P. N. (2024). "Ahmet Yesevi Mührünün Tasviri", çev. Vusala Musalı, *Edeb Erkan*, S.5: 179-187.
- ANIÇKOV I.V. (1898). "O nekotorih mestnostyah Kazalinskogo uezda, interesnih v arheologičeskom otnoşenii" *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii* (1897–1898), III. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 51-55.
- BAHTIBAYEV, M. (2020). "Arheologiya Aveskoyları Turkistan Uyirmesinin Avlieata Üezinde Atkargan Zerttevləri", *Al-Farabi Kazakh National University Journal of History*, No 2 (97): 212-226.
- BARTHOLD, V. (1916). "393. Protokolı Zasedaniy i soobşeniya členov Turkestanskogo Krujka lyubiteley arheologii." *Turkestan Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva, Baronom` V. R. Rozenom*. Tom Dvadsat Tretiy: 218.
- BARTHOLD, V.V. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Küre Yay., İstanbul: 354,351.

dair önemli soruları gündeme getiren ve bu konuları *Türkistan Vilayet Gazetesi* aracılığıyla tartışmaya açan bilim insanı, Türkistan Arkeoloji Sevenler Cemiyeti üyesi, Taşkent Şehir Meclisi başkanı ve daha sonra Orta Asya Devlet Üniversitesi profesörü olan N. G. Mallitskiy idi. Mallitskiy, 1906 yılında türbeyi tarihsel ve mimari açıdan yalnızca bir kez incelemiş ve yapının prototipini Orta Doğu'da aramaya çalışmıştır. Ancak bu süreçte, Türkistan'ın yüzyıllara dayanan tarihî ve kültürel birikimini, geleneklerini ve mimarideki evrimsel özelliklerini dikkate almadan, türbenin kökenini doğrudan erken dönem Arap camileri ile İran planlı tapınak ve saray mimarisiyle ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda, türbenin bu yapılardan türediği yönünde bir çıkarımda bulunmuştur. Mallitskiy'in bu yaklaşımı, dönemin burjuva araştırmacıları arasında yaygın olan "*kültür tarihi, din tarihidir*" anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, türbenin mihrap yönünün kibleye bakmadığını tespit eden Mallitskiy, bu durumun, aynı alanda önceden farklı bir yapının var olmuş olabileceğini düşündürdüğünü öne sürmüştür. Bu çıkarım, türbenin tarihsel bağlamına yönelik yeni bir perspektif sunarak, önceki yapılarla olası bağlantılarını sorgulamaya yol açmıştır. Mallitskiy'in çalışmasını diğerlerinden ayıran temel unsur, yalnızca türbenin mimari ve tarihsel özelliklerini incelemekle kalmayıp, aynı zamanda teorik düzeyde daha kapsamlı sorular ortaya koymasındır. Bu yaklaşım, yalnızca türbenin kökenine dair yeni tartışmalar başlatmakla kalmamış, aynı zamanda Türkistan'daki mimari evrimin ve dış etkilerle olan ilişkilerinin daha geniş bir çerçevede ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Mallitskiy'in bu araştırması, türbenin anlamını ve mimari kimliğini daha geniş bir bağlamda değerlendirerek akademik tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Bkz., (Mallitskiy, 1906, N. 125)

- BAYTANAEV B.A., UALTAIEVA, A.S. BAYTANAIEV, E.B. (2023). "İz İstorii Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arheologii (A.A. Divayev – V.A. Kallaur I V.V. Bartold), *İstoriya Arheologičeskoj Nauki*, UDK 94(574), No: 5: 293-303.
- BAYTANAYEV, E. B., "İzuçenie Gorodişa Otrar Çlenami Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arheologii", *Ahinjanovskie Çtenie*, İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, Almatı 2022, s.71-73.
- DERVİŞ, L. (2020). "Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi'nin Türkistan Tarihi Kaynağı Olarak Önemi" *SUTAD*, (49): 359-379.
- DİVAYEV A.A. (1901b). Jalobnaya gramota, dannaya Timurom Turkestanskoy meçeti Azreta Yasavi // Turkestanskije vedomosti, №39.
- DİVAYEV A.A. (1909). "O znaçenii nazvaniya "Kokkesene": (istoriko- arheologičeskaya zametka)" *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii*.№13: 11–13.
- DİVAYEV, A.A. (1901a). Predanie o Hazryati-Ismail-ata // Turkestanskije vedomosti. 1901. №20; Divayev A.A. Jalovannaya gramota, dannaya Timurom Turkestanskoy meçeti Azreta-Yasavi: [Farsçadan Çeviri] // Turkestanskije vedomosti: № 39.
- DİVAYEV, A.A. (1905). "Mavzoley Kokkesene: (Istoriko-arheologičeskaya zametka)" *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii*, №10: 40–42.
- ESHENKULOVA, K. (2007) *Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi 1800-1917*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- GEYER, I.I. (1901). *Putevoditel po Turkestanu: s dvumya kartami i odnim portretom. Taşkent: Tipolitogr. V.M. Il'ina*.
- GÖKALP, Y. EMİROĞLU, O. (2018). "Туркестанский Сборник (Türkistan Derlemesi) ve Orta Asya Dini Düşüncesi Açısından Kaynaklık Değeri" *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 25. Sayı: 69-86.
- KALLAUR, V.A. (1897b). O Karahane i mazarah Auliyaata i Ayşa-bibi // Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1896–1897), II. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 1-16.
- KALLAUR, V.A. (1900). Drevnie goroda Saganak (Sunak), Aşnas ili Yeşnas (Asanas) i drugie v Perovskom uezde, razruşennie Çingishanom v 1219 godu / Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii. V. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 6-16.
- KARATAŞ, Ö. (2023). "Rusların Türkistan İşgallerini Meşrulaştırma Çabaları: Propaganda", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVIII-2: 595-628.
- KASTANE I.A. (1910). Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya / Trudı Orenburgskoy uçenoy arhivnoy komissii. Orenburg: Tipolit. T-va Karimov, Husaynov i Ko, 332.
- KASTANE, I.A. (1909). Otçet za 1907 god // Izvestiya Orenburgsogo otdela Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obşestva. Orenburg : 82-85.
- KERİMOV, H. (2018). "Ressam Vasiliy Vasilyeviç Vereşçagin'in Türkistan'daki Fırça İzleri-1", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 377, Mayıs: 50-54.
- KERİMOV, H. (2022). "Ressam Nikolay Nikolayeviç Karazin Türkistan'da", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 420, Ocak:18-23.
- KOROVİÇENKO P. A. (1913). "Karazin, Nikolay Nikolayeviç" In P. Sitin (Ed.), *Voennaya Entsiklopediya*, Vol. 12, S. Peterbug: 375-376.
- KÖK, E. (2022). "Ressam Vasili Vasilyeviç Vereşçagin'in (1842-1904) Çizgileriyle Timurlu Anıtları: Asya Kültürel Mirasının Belgelenmesi", *Art-Sanat*, S.18: 263-294.

- LUNIN B. V. (1958). *İz İstorii Russkogo Vostokovedeniya i Arheologii v Turkestane; Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii (1895-1917gg)*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent.
- LUNIN, B. V., (2015). *V. V. Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çev. ve haz. Cengiz Buyar, TTK, Ankara.
- MALLITSKIY, N.G. (1906). Hazret Sultan (Hadji Ahmed Yassau, Sultan Arefon, Turkestanskiy mistik i svyatoy XII stoletiya) // *Turkestanskije vedomosti*: No: 125.
- OSTRUMOV, N.P. (1887). "Pesnya o Hudoyar Hane" *Turkestan Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkogo Arheologicheskogo Obşestva, Baronom` V. R. Rozenom`*. Tom` Dvadtsat` C. III: 184-189.
- PANKOV, V.P. (1897a). O mazare Karahana // *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1896-1897)*, II. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 1-16.
- PANTUSOV N.N. (1899). Drevnosti Lepsinskogo uezda Semireçenskoy oblasti / *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1898-1899)*, IV. Taşkent: Tipolitogr. Torg. doma F. i G. Br. Kamenskie: 16-17.
- PANTUSOV, N.N. (1901a). Mogila Aktam (Bliz goroda Djarkenta) / *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1900-1901)*, VI. Taşkent: Tipolitogr. V.M. Il`ina: 6-9;
- PANTUSOV, N.N. (1901b) Legenda o mogile Aktam, postroennoy na solonçakovoy doline sredi peskov / *Protokolı Turkestanskogo krujka lyubiteley arheologii (1900-1901)*. VI. Taşkent: Tipolitogr. V.M. Il`ina: 9-11.
- SMIRNOV. E., (1887). *Sır-Dar`inskaya oblast. Opisanie, sostavlennoe po ofitsial`nim istoçnikam*. S. Petersburg.: Tip. M.M. Stasyuleviça.
- TERENTEV, M.A. (1906). *Istoriya zavoevaniya Sredney Azii*. T. 1. S. Petersburg.
- VESELOVSKY, (1887). "Zametka o Kurganah Turkestanskago Kraya" *Turkestan Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imperatorskago Russkogo Arheologicheskogo Obşestva, Baronom` V. R. Rozenom`*. Tom` Dvadtsat` C. III: 221-227.
- VYATKIN, V.L. (1906). "Istoriçeskaya Spravka (O Mavzolee Yasavi)" *Turkestanskije Vedomosti*, No: 93.

EXTENDED ABSTRACT

This article investigates the transformation of historical and archaeological inquiry in Turkestan following its occupation by the Russian Empire in the second half of the 19th century. It critically analyzes the intersection of imperial ideology, scientific exploration, and Orientalist epistemology in the construction of knowledge about Turkestan. The study situates itself within the broader framework of postcolonial historiography and history of knowledge, examining how academic disciplines particularly history and archaeology were instrumentalized in the service of Russian imperial expansion. Through archival research, analysis of expedition reports, and an assessment of institutional activities, the article reveals how Russian scholarship participated in reshaping the historical memory of Central Asia under colonial rule.

The occupation of Turkestan was not only a military conquest but also a cognitive project. The Russian imperial administration sought to "discover," define, and ultimately dominate the region by reinterpreting its past. The transformation of Turkestan into a field of scientific interest was marked by a systematic attempt to collect, categorize, and narrate the region's history and material culture in ways that aligned with imperial objectives. The institutionalization of this process occurred through the establishment of academic and semi-academic bodies such as the *Turkestan Society of Archaeology Enthusiasts*, which played a pivotal role in conducting

archaeological excavations, preserving or in some cases appropriating artifacts, and producing historical narratives that subordinated local perspectives.

These scholarly practices were not neutral or detached from political power. On the contrary, they were embedded within a colonial logic that sought to legitimize Russian control over Turkestan by portraying it as a land of ancient civilizations that had fallen into decline, requiring restoration through Russian governance. Archaeological endeavors, for instance, were focused disproportionately on the pre-Islamic and “pre-Turkic” pasts of the region, elevating the importance of Hellenistic and Persian legacies while ignoring or marginalizing the Islamic and Turkic layers of cultural continuity. This selective memory served to delegitimize contemporary Muslim identity and render it historically insignificant in the face of an allegedly universal civilizing mission.

The article engages with the works and activities of prominent Russian Orientalists, archaeologists, and administrators who shaped the historical discourse on Turkestan. Figures such as V.V. Barthold, A.L. Kun, and N.P. Ostroumov are examined not only for their scholarly contributions but also for the ideological frameworks underpinning their interpretations. While some of these scholars exhibited genuine scholarly interest and methodological rigor, their work was often co-opted into the machinery of empire. The narratives they produced reinforced stereotypes of a stagnant, backward East awaiting revitalization by the West an assumption central to the civilizational discourse of European colonialism.

The study also considers the transition from the Tsarist to the Soviet period, analyzing the continuities and ruptures in the historical discourse on Turkestan. While Soviet historiography claimed to reject imperialist narratives, many of the methodological biases and periodizations developed in the Tsarist era persisted. In particular, the privileging of pre-Islamic periods and the marginalization of religious and Turkic identities continued, albeit under a Marxist-Leninist framework that reinterpreted the region’s history in terms of class struggle and historical materialism.

Ultimately, the article argues that the “discovery” of Turkestan by Russian scholars was not a neutral academic enterprise but a form of epistemic colonization. History and archaeology were mobilized not only to understand the region but also to control and transform it. These disciplines functioned as tools of empire, shaping both the knowledge of the past and the political possibilities of the present. By critically re-examining this legacy, the article contributes to broader efforts in decolonizing historical scholarship and restoring the agency of subaltern voices in the historiography of Central Asia.